

Drachten 21 februari 2009

Congres R-evolutie op het christelijke erf? Een standpuntbepaling in het Darwinjaar

Genesis 1-3: hoe moeten de eerste hoofdstukken van de Bijbel gelezen worden?

Prof. dr. Mart-Jan Paul

1. Inleiding

Het onderwerp van vandaag heeft een grote actualiteit en het gevaar bestaat dat velen meer geïnteresseerd zijn in de posities die door de sprekers ingenomen worden dan in de achterliggende argumenten. Gelukkig is er vandaag meer gelegenheid in te gaan op achterliggende zaken dan in de meeste radio- en televisieprogramma's het geval is. Vanuit de exegetische Oude Testament vraag ik uw aandacht voor de eerste hoofdstukken van Genesis. Daarbij is het mijn doel de discussies in kaart te brengen, consequenties te laten zien, grenzen af te bakenen en enige lijnen te trekken naar de toekomst.

2. Overzicht van leeswijzen van Genesis 1-3

Hiervoor gebruik ik de benamingen die gehanteerd worden door Willem Ouweneel in zijn recente boek *De schepping van God*. Alleen de meest bekende theorieën worden hier genoemd en per opvatting geef ik kort een evaluatie.

1. Jonge-aardlitteralisme: De 'letterlijke' opvatting van Gen.1, dat de wereld tot ons kwam in zes dagen van 24 uur, is lange tijd, vanaf de latere kerkvaders tot in de 18^e eeuw de standaardopvatting van christenen geweest. Daarbij wordt aangenomen dat de aarde ongeveer 6000 jaar oud is. Een deel van het recente creationisme gaat hiervan uit, al dateert men ook wel iets vroeger.

Opmerkelijk is de aanduiding 'litteralisme'. Ouweneel beschouwt dit dus als een te letterlijk lezen Gen.1. Deze klassieke visie is de laatste twee eeuwen sterk bekritiseerd, vooral door aanhangers van de evolutietheorie.

2. Oude-aardlitteralisme: dezelfde opvatting als de vorige, maar met dit verschil dat Gen.1:1 veel verder terug ligt, en kan wijzen op een gebeurtenissen van miljarden jaren geleden. Bij vs.2 of 3 zijn we echter op strikt historische bodem en gaat het over gebeurtenissen van 6000 of 10.000 jaar geleden.

Bezwaren: Deze theorie biedt enige ruimte voor de hoge ouderdom van het heelal, maar verklaart niet dat de zon, maan en sterren pas recent geschapen zijn, en ook is er geen goede verklaring voor de fossielen.

3. Verwant met de vorige opvatting is het reconstructionisme / de restituetheorie / de 'gap'-theorie: de aarde werd woest en ledig, nl. door een gevallen engel, de satan. Na een bestaan van miljoenen jaren was er een zesdaagse scheppingsweek en schiep God de mens zoals wij die nu kennen. In de voorafgaande 'leemte' kunnen de astronomische, geologische en paleontologische vondsten geplaatst worden.

Bezwaren: *tohoe wabohoe* betekent niet 'chaos', maar 'complete leegheid'. Het woord chaos heeft in onze taal een negatieve bijklank die we in de bijbeltekst niet terugvinden. Het woord chaos is van Griekse oorsprong en staat in tegenstelling tot kosmos, de geordende wereld. Bedoeld is echter: geheel leeg, vormeloos, afwezigheid van alles wat later in dit hoofdstuk genoemd wordt. GNB: onherbergzaam en verlaten. In Jes.34:11 en Jer.4:23 is dit een toestand

van oordeel, maar dat betekent nog geen chaos.¹ De vertaling met 'chaos' is verwarrend en taalkundig onjuist. Een betere vertaling is 'leegheid' of 'complete leegheid'. De aarde was immers leeg; er waren geen planten, dieren en mensen, want deze moesten nog geschapen worden.

U. Cassuto geeft een mooie beschrijving van dit vers: Net zoals de pottenbakker, wanneer hij een mooie vaas wil maken, eerst een klomp klei pakt en die op een pottenbakkerswiel plaatst om die te kneden zoals hij het wil, zo maakte de Schepper eerst voor zich zelf het ruwe materiaal van het universum om het daarna te ordenen en leven te geven. Omdat alles nog niet gevormd was, lagen de zwaarste materialen op de bodem, met het water als het lichtste er boven op. Deze situatie wordt *tohoe wabohoe* genoemd.² Er is dus geen sprake van chaos of wanorde in de negatieve zin van het woord, maar alleen van een onbewoonde, nog niet geordende situatie.

Tehom is de diepte, de watervloed (ook in Gen.7:11; 8:2). Vroeger dacht men ten onrechte aan een relatie met de naam van de Babylonische godin Tiamat. Tegenwoordig wordt echter steeds duidelijker dat er meer overeenkomsten zijn tussen Genesis en Egyptische scheppingsverhalen dan met de Babylonische.³ Het is onjuist de oervloed en duisternis al te negatief te zien als demonische, vijandige machten, zoals ook blijkt uit de uitdrukking 'op het aangezicht = de oppervlakte van'.

Als 'werd' bedoeld is ('de aarde werd woest en ledig') i.p.v. 'was' zou het Hebreeuws anders luiden.⁴

Deze theorie doet een poging de huidige geologische wetenschap en de schepping te verbinden, maar leest zodoende teveel zaken van buitenaf in de tekst in.⁵

4) Dag-tijdperktheorie. Dagen worden gezien als aanduidingen van tijdperken. Dit gebeurt ook wel in apocalyptische teksten: de dagen worden gelijkgesteld met jaren. Ook 'één dag is voor de Here is als duizend jaar' (2 Petr.3:8).

Bezwaren: Wat voor God telt, is het daarom nog niet voor ons. Dan eventueel een periode van 6000 jaar, maar dat is nog veel te weinig voor de evolutietheorie. Ook verschil in literatuursoort: in historische teksten is een dag altijd gewoon een dag.

Tevens: 'Toen was het avond geweest en het was morgen geweest', de gewone telling van dagen (niet zoals bij ons vanaf 24.00u.).

Ex.20:11 – relatie tussen scheppingsdagen met de week van arbeid en sabbat. De dagen in Gen. 1 en Ex.20 zijn dus vergelijkbaar. Er staat niet in Genesis dat er dagen van 24 uur waren. Daarom '6 x 24 uur' is onnodig precies. Waarom niet iets korter of langer (23 of 25 uur)? Maar wel dagen als de onze.

Het hoofdstuk biedt geen beeldspraak van opeenvolgende tijdperken: De opeenvolgende dagen corresponderen ook niet met de geologische tijdvakken. Zo verschenen volgens het gangbare evolutiemodel de hogere planten niet voor het laagste dierlijke leven, en was er geen tijdperk waarin de hemellichamen verschenen.

5) Progressief creationisme: de dagen zijn letterlijk, maar van elkaar gescheiden door miljoenen jaren.

¹ Contra Ouweneel, 47-48. Vgl. A. Heidel, geciteerd in W.H. Gispen, 42-43. Jes.14:18 spreekt over bewoning.

² Cassuto, 23.

³ G.H. Johnston, 'Genesis 1 and Ancient Egyptian Creation Myths', *BSac* 165 (2008) 178-194.

⁴ I.p.v. het perfectum *haja* zou er dan imperfectum-consecutivum moeten staan. Vgl. Siebesma, *B&W* okt. 2001.

⁵ Zie E.J. Young, 1971 en M.F. Rooker, 'Genesis 1:1-3: Creation or Re-Creation?', *BSac* 149 (1992) 316-323, 411-427.

Bezwaren: gekunsteld, tevens gaat evolutie uit van geleidelijke processen (survival) en niet van plotselinge ontstaansdagen.

6) Kadertheorie: Er zijn acht scheppingsdaden van God en de auteur van Genesis heeft deze een literaire vorm (kader) gegeven door ze te verdelen over zes dagen, waaraan de zevende dag als rustdag is toegevoegd. Ook bestaan er opvallende parallelen tussen de eerste en de vierde, de tweede en de vijfde, de vierde en de zesde dag. Verder worden de eerste drie dagen gekenmerkt door scheiding en bijeenverzameling, en de laatste drie van de zes dagen door maken en vullen. Dit suggereert dat Gen.1 een bewuste literaire compositie is en niet letterlijk historisch gelezen moet worden.

Ook zijn er verschillen in chronologie tussen Gen.1 en 2, die een strikt letterlijk verstaan in de weg staan.

Deze benadering is in toenemende mate populair in christelijk Nederland en wordt meermalen gecombineerd met het 'theïstisch evolutionisme', de leer dat God de wereld geschapen heeft door middel van een evolutieproces.

3. Andere scheppingsvoorstellingen

Van diverse kanten wordt gesteld dat christenen er niet goed aan doen zich eenzijdig te oriënteren op Gen.1-3. Er zijn ook andere scheppingsvoorstellingen en die hebben evenveel recht. Om er vier te noemen:

In Gen.1 zou God vooral Schepper-Koning zijn, in Gen.2 meer Schepper-Herenboer. En Job 38 beschrijft God als Schepper-Bouwheer 'Waar waart gij, toen Ik de aarde grondvestte? Vertel het, indien gij inzicht hebt! Wie heeft haar afmetingen bepaald? Gij weet het immers! Of wie heeft over haar het meetsnoer gespannen? Waarop zijn haar pijlers neergelaten, of wie heeft haar hoeksteen gelegd, terwijl de morgensterren tezamen juichten, en al de zonen Gods jubelden? Wie heeft de zee met deuren afgesloten, toen zij bruisend uit de moederschoot kwam? - toen Ik wolken maakte tot haar kleed en duisternis tot haar windselen; toen Ik de door Mij gestelde grens uitbrak, grendel en deuren aanbracht; toen Ik sprak: Tot hiertoe en niet verder zult gij komen, hier zal de trots uwer golven blijven staan!' (vs.4-11).

Daarnaast is er de voorstelling van God als Schepper-Krijgsheer. In Ps.89:10-11 staat: 'U heerst over de onstuimige zee; als haar golven zich verheffen, stilt U ze. U hebt Rahab verbrijzeld, door uw sterke arm hebt U uw vijanden verslagen.' Jes.51:9 vermeldt: 'Waak op, waak op, bekleed u met sterkte, arm des HEREN! Waak op als in de dagen van ouds, van de geslachten uit de voortijd! Bent U het niet, die Rahab neergehouwen, de zeedraak (*tannin*) doorboord hebt?' Ps.74:13 noemt dezelfde zeewezens: 'U bent het, die de zee hebt gekliefd door uw kracht, de koppen van de draken (*tannin*) in het water verbrijzeld. U bent het die de koppen van de Leviatan hebt vermorzeld, hem aan het (zee)gedierte tot spijs hebt gegeven.' Job 26:12-13 luidt: 'Hij stilte de zee door zijn kracht en verpletterde Rahab door zijn beleid. Door zijn adem werd de hemel helder, zijn adem doorboorde de snelle slang.'

Bij de buurvolken van Israël zijn er mythen over godenstrijd en strijd tegen oermachten te vinden. De gebruikte namen lijken soms op elkaar. Zo zou Leviatan dezelfde zijn als Lotan, de draak van de Kanaänitische mythologie. Baäl zegt, volgens de mythe: 'Ik heb geslagen de kronkelende slang, de vervaarlijke met zeven hoofden'. In de Babylonische scheppingsmythe wordt Tiamat onderworpen door Marduk. Veel geleerden nemen aan dat Israël invloed heeft ondergaan van deze mythologieën en dat de restanten daarvan nog te vinden zijn in bovengenoemde bijbelgedeelten. Genesis 1, een hoofdstuk met kenmerken van de Priestercodex, zou dateren uit de tijd van de Babylonische ballingschap en geeft dan een latere visie weer dan in de oudere teksten die over strijd bij de schepping handelen.

In orthodoxe kring is altijd de nadruk gelegd op de historiciteit van de schepping zoals in Genesis 1 beschreven, en beschouwde men de bovengenoemde teksten gewoonlijk als symbolische of poëtische uitspraken. Door de archeologische ontdekkingen van allerlei teksten (o.a. uit Ugarit) blijken er echter nogal wat overeenkomsten te zijn tussen bepaalde mythen en de bijbelse uitspraken. Dit roept de vraag op hoe hun onderlinge relatie is.

In 1962 publiceerde J.H. Kroeze een studie onder de titel *Strijd bij de schepping*. Hij meent dat de namen Rahab en Leviathan oorspronkelijk aan Israël zijn geopenbaard. Die originele openbaring Gods werd buiten Israël niet zuiver bewaard, maar 'vervalst' en is verworden tot mythische verhalen zoals we die bijv. in Ugarit vinden, mythen omtrent goden- en drakenstrijd, ook bij de schepping. Er heeft wel degelijk strijd bij de schepping plaatsgevonden, wat nog blijkt uit woorden als 'woest en ledig' en 'duisternis op de oervloed', machten waartegen God het opgenomen heeft.

Joh. Francke kiest in zijn boek *Veelkoppige monsters* een andere benadering. Hij accepteert dat Israëlitische schrijvers mythologisch materiaal aanhalen. Hij introduceert het woord 'ontmythiseren' (wat iets heel anders is dan het ontmythologiseren van R. Bultmann) en schrijft: 'Omdat de bijbelschrijver het mythisch materiaal in polemisch en antithetisch verband opneemt, namelijk in de geïnspireerde bijbeltekst, en laat zien dat ook de afgoden als Jâm (de Zee) en draken als 'Rahab' en 'Leviathan' voor de HEERE 'speelgoed' zijn, wordt het zinledige van die mythen in het licht gesteld. De mythe is fantasie, ook al kan men in sommige herinneringen aan de eens gegeven Godsopenbaring terugvinden' (1970, 172-173).

W.H. Gispen is het ook niet eens met Kroeze en ontkent dat er in Genesis 1 sprake is van strijd bij de schepping. 'Rahab' wordt ook wel gebruikt voor Egypte. Gispen geeft een belangrijke leesregel: 'Er zijn dichterlijke beschrijvingen van schepping en van de uittocht uit Egypte, waarin een vrij gebruik wordt gemaakt van trekken uit de mythen der volken. Er zijn geschiedkundige beschrijvingen van schepping en uittocht, waarin getracht wordt zoveel mogelijk de werkelijkheid te benaderen. Maar wij moeten niet beginnen met de gegevens door elkaar te mengen en tot één geheel te verwerken' (1974, 47).

Op grond van de aangevoerde gegevens lijkt de benadering van Francke en Gispen meer in overeenstemming met het Oude Testament dan de benadering van Kroeze.

Het is terecht dat diverse auteurs aandacht vragen voor andere bijbelgedeelten dan Gen.1-2,⁶ maar het lijkt mij dat daar eerder aanvullende beelden gebruikt worden dan dat we moeten spreken van fundamenteel andere voorstellingen. Juist hier moeten we het verschil in literatuursoort goed in de gaten houden.

4. Welke literatuursoort wordt gebruikt in Genesis 1-3?

In de manier waarop in de discussies gebruik gemaakt wordt van Gen.1-3 blijkt dat verschillende manieren van lezen zijn. De laatste tijd wordt veel aandacht gevraagd voor het literaire, kunstzinnige karakter. De vraag kan gesteld worden wat het literaire genre is. Verhalend proza? Poëzie? Een tussenvorm? Profetische taal of een bijzondere vorm van wijsheidsliteratuur?

⁶ C. Houtman, S. Paas, enz.

Stefan Paas schrijft: ‘Het is dan ook de vraag of we op het goede spoor zijn wanneer we deze beschrijving willen lezen als een verslag van de historische toedracht bij Gods schepping van de wereld. Doel lijkt vooral te zijn: een lofprijzing in de vorm en inhoud op de mooie structuur van de schepping, de aanpassing van de levende wezens aan hun biotopen en de hand van de ordende God daarin’.⁷ Na een bespreking van het getal zeven gaat hij verder: ‘Gen. 1 is dus meer verkondiging dan beschrijving’. ‘Gen. 1 bevat een taaleigen dat dichtelijk aandoet’, al is het geen gedicht in de eigenlijke zin van het woord. Omdat het wel een bepaalde gebondenheid van taal laat zien, die dichtelijk aandoet, is het ook weer geen historische tekst zoals we die kunnen vinden in de boeken Samuël en Koningen. ‘Wat het dan wel is, is heel moeilijk vast te stellen’. ‘Toch mogen we op grond van de structuur en de dichtelijk aandoende taal vermoedelijk wel vaststellen, dat er geen directe relatie is tussen de tekst en de werkelijkheid die erin wordt benoemd.’

Paas laat hiermee zien dat er geen duidelijk omschreven genre is en probeert tussen twee klippen door te zeilen. In de laatste zin kiest hij echter wel een eenzijdige conclusie (‘geen directe relatie tussen de tekst en de werkelijkheid’) die m.i. niet nodig is vanuit het voorafgaande. Terecht gaat hij verder met de constatering dat Gen.1 wel degelijk pretendeert historische informatie te geven, maar de spits ligt volgens hem in de actualisering: Gen.1-3 is in de eerste plaats gericht op het hier en nu. ‘Het gaat hier niet primair om het ‘wanneer?’ en ‘wat precies...?’ maar om de vraag: ‘en ik?’

Het is wenselijk op deze kwestie dieper in te gaan. Daarbij wil ik ook opmerken dat van de kant van het creationisme Gen.1 vaak op een vanzelfsprekende manier historisch gelezen is en dat de vragen die hier liggen, nauwelijks besproken werden. Het is goed om te merken dat vorig jaar een bundel opstellen over Genesis gepubliceerd is, waarbij de creationistische auteurs grondig ingaan op dergelijke vragen. Dit is *Coming to Grips with Genesis*, onder redactie van Terry Mortenson & Thane H. Ury.⁸

In deze bundel worden allerlei benaderingen van Gen.1-11 besproken en wordt ook de vraag gesteld naar het literaire genre van Gen.1:1-2:4. Steven Boyd bespreekt drie karakteristieken van deze tekst: het is een magistrale literaire compositie, een fundamentele theologische verhandeling en een historisch verslag. Over de eerste twee typeringingen zijn de meeste exegeten het wel eens, over de derde duidelijk minder. Boyd voert veel argumenten aan om aan te tonen dat Gen.1 geen poëtische tekst is en bepleit dat hier een historische weergave verteld wordt. Daarin komt hij dus tot een andere conclusie dan Paas.

In de praktijk blijkt het genre van de eerste hoofdstukken moeilijk vast te stellen. Soms zeggen de voorgestelde oplossingen meer over de theoloog zelf dan over de tekst. Juist vanwege deze problemen is het belangrijk om te letten op het totale boek Genesis. Hoe is dat opgebouwd en welk doel wordt daarin beoogd? Aan de hand daarvan kan meer gezegd worden over het genre van de eerste hoofdstukken dan wanneer we het begin isoleren.

5. De opbouw en boodschap van het boek Genesis

Het boek Genesis kan omschreven worden als: de geschiedenis van de mensheid, van de schepping tot het ontstaan van het volk Israël. Dit eerste bijbelboek omspannt een lange periode van vele eeuwen, op zijn minst anderhalf duizend jaar. Uit de talrijke mogelijkheden van weergave van gebeurtenissen is een zeer beperkte selectie gemaakt: de eerste elf

⁷ In *B&W* okt. en nov. 2001. Vgl. ook uitvoeriger in *Wapenveld*, 2001.

<http://www.wapenveldonline.nl/viewArt.php?art=424>.

⁸ Master Book, 2008.

hoofdstukken betreffen de mensheid in zijn algemeenheid, vanaf hoofdstuk 12 is de aandacht geheel gericht op Abram / Abraham en zijn nageslacht.

In grote lijnen is de opbouw van het boek Genesis als volgt:

- a. De schepping van hemel en aarde (1:1-2:3)
- b. Het begin van de mensheid (2:4-11:26)
- c. De aartsvaders in het beloofde land (11:27-37:1)
- d. De Israëlieten in Egypte (37:2-50:26)

Voor een nauwkeuriger indeling kunnen we letten op een formule die herhaalde malen gebruikt wordt. De auteur brengt zelf structuur aan door elf maal de formule *'ēlleh toledoot* te gebruiken, meestal vertaald met 'dit is de geschiedenis van'. De eerste keer staat deze uitdrukking in 2:4 'dit is de geschiedenis van hemel en aarde'. Vervolgens met het woord 'boek' erbij in 5:1 'Dit is het boek van de geschiedenis van Adam'. De overige vermeldingen zijn: 6:9; 10:1; 11:10; 11:27; 25:12; 25:19; 36:1; 36:9 en 37:2. In alle gevallen staat er na de formule een naam, maar in 2:4 staan 'hemel en aarde' vermeld. We komen een *toledoot* tegen van Adam, Noach, Sem, Isaak en van Jakob, maar niet van Abraham en Jozef, terwijl hun geschiedenissen het meest uitvoerig worden weergegeven. Vervolgens is opmerkelijk dat de *toledoot* van hemel en aarde handelt over Adam en Eva, en die van Terach (11:27) over zijn kinderen en met name Abraham. Die van Isaak brengt niet de geschiedenis van deze aartsvader maar van zijn kinderen Jakob en Esau. Wat is de bedoeling van deze formule? De schrijver zoekt naar begin- en eindpunten en trekt daartussen historische lijnen. Daarom begint hij een *toledoot* bij Terach en niet bij Abraham. Bij Terach kwam er een vertakking in de stamboom, bij Abraham niet.

In hoofdstuk 1 staat de schepping van hemel en aarde. Daarmee heeft God een begin gesteld. Nu vraagt de schrijver zich af: hoe ontwikkelde zich dat? Wat kwam er uit voort in de historie? Het gaat niet om de wordingsgeschiedenis van hemel en aarde, want die is al besproken, maar om de kwestie: wat kwam er van de geschiedenis van hemel en aarde terecht? Hoe ging het verder? Dan wordt de blik naar de mens gericht. De plaats van de mens in het Paradijs, zijn opstand tegen God. In hoofdstuk 4 staat de strijd tussen Kaïn en Abel. Kaïn wordt vervangen door Lamech met zijn lied van de wraak; Abel wordt vervangen door Set. Dit is er terecht gekomen van de schepping. In 5:1 staat de tweede *toledoot*-formule, hier verbonden met de naam Adam. Want bij Adam begint er een splitsing: de lijn van Set en de lijn van Kaïn. God verkiest de linie van Set. Zo worden er lijnen getrokken in het boek Genesis. En steeds wanneer er een vertakking komt, komen we de genoemde uitdrukking tegen. Aan het eind van een *toledoot*-gedeelte komt er steeds een inhoudelijke overgang naar het volgende gedeelte.

Wanneer we deze gegevens combineren met bovenstaande indeling, krijgen we het volgende overzicht:

- A. De schepping van hemel en aarde (1:1-2:3)
 - Boek 1: De schepping van hemel en aarde (1:1-2:3)
- B. Het begin van de mensheid (2:4-11:26)
 - Boek 2: De verdere geschiedenis van hemel en aarde (2:4-4:26)
(Overgang 4:25-26)
 - Boek 3: De geschiedenis van Adam en zijn nageslacht (5:1-6:8)
(Overgang 6:1-8)
 - Boek 4: De geschiedenis van Noach en zijn nageslacht (6:9-9:29)
(Overgang 9:18-29)

- Boek 5: De geschiedenis van Sem, Cham en Jafet en hun nageslacht (10:1-11:9)
(Overgang 11:1-9)
- Boek 6: De geschiedenis van Sem en zijn nageslacht (11:10-26)
(Overgang 11:26)
- C. De aartsvaders in het beloofde land (11:27-37:1)
 - Boek 7: De geschiedenis van Terach en zijn nageslacht (11:27-25:11)
(Overgang 23:1-25:11)
 - Boek 8: De geschiedenis van Ismaël en zijn nageslacht (25:12-18)
(Overgang 25:1-11)
 - Boek 9: De geschiedenis van Isaak en zijn nageslacht (25:19-35:29)
(Overgang 35:23-29)
 - Boek 10: De geschiedenis van Esau en zijn nageslacht – deel 1 (36:1-8)
 - Boek 11: De geschiedenis van Esau en zijn nageslacht – deel 2 (36:9-37:1)
(Overgang 37:1)
- D. De Israëlieten in Egypte
 - Boek 12: De geschiedenis van Jakob en zijn nageslacht (37:2-50:26)
(Overgang naar het boek Exodus 46:2-50:26)⁹

Het boek laat zien dat de Schepper van hemel en aarde dezelfde is als die het volk Israël tot aanzijn roept. Laat de goden van de andere volken plaatselijke heersers zijn, het is de God van hemel en aarde die naar Israël omziet! Deze beschrijving is bedoeld om God te loven te prijzen. In Genesis staat geen objectieve, wetenschappelijke en afstandelijk beschouwde geschiedenis. De auteur maakt allerlei keuzes en accepteert dat God sprekend en handelend ingrijpt in de geschiedenis. De geschiedenis is tot onderwijs, vermaning en bemoediging, en dient een theologisch doel. Israël mag teruglezen hoe God in het verleden gehandeld heeft, om te weten hoe Hij in hun eigen tijd is.

Het is waar dat er in de weergave van de schepping polemische elementen zitten (monotheïsme, tegen verering van zon en maan), maar dat niet het hoofddoel van Gen.1-3. Net zo min als het hoofddoel van het gehele boek Genesis polemissch is.

Het gebeurt nogal eens dat lezers onderscheid maken tussen de ‘oergeschiedenis’ in Gen.1-11 en de meer gewone geschiedenis in Gen.12-50, of tussen Gen.1:1-2:4a en de rest van het boek. Toch is dat vanuit de compositie van Genesis onwaarschijnlijk. Voor de auteur van Genesis is er vermoedelijk geen onderscheid in historiciteit en genre tussen de eerste en de laatste hoofdstukken. Het is overal God die werkt in schepping en geschiedenis.

Het genre van de eerste hoofdstukken blijft moeilijk te omschrijven. Er is in ieder geval een historische boodschap die in gewone taal is weergegeven en van fundamenteel belang is voor de rest van het boek.

Keer op keer wordt het creationisme het verwijt gemaakt dat het Gen.1-3 als een natuurkundige of wetenschappelijke tekst leest, en men neemt hiertegen vervolgens gemakkelijk stelling.¹⁰ Dit is echter een simplificatie en het verwijt is over het algemeen niet terecht. Juister is om het standpunt als volgt weer te geven: er worden hier zaken geopenbaard die aan ons wetenschappelijk denken voorafgaan. Gen.1-3 is geen wetenschappelijke tekst,

⁹ Deze structuur is gebruikt in M.J. Paul, G. v.d. Brink, J.C. Bette (red.), *Bijbelcommentaar Genesis-Exodus*. Studiebijbel OT, deel 1. Veenendaal, 2004. Vgl. www.studiebijbel.nl

¹⁰ Bijv. E. Lucas, ‘Interpreting Genesis in the 21st Century’ (Faraday paper), p. 2 ‘Both atheistic scientists and fundamentalistic Christians simply assume that it is appropriate to read them as a scientific text that can be put alongside twenty-first century scientific ideas’. Of de populaire uitspraak: ‘Gen. 1-3 zijn geen natuurkundeboek’. Alsof iemand dat ooit beweerd heeft!

maar wel een openbaring met goddelijk gezag en daarmee hebben wij in de wetenschap rekening te houden..

6. Relatie tussen Genesis 1 en 2

De eerste twee hoofdstukken van Genesis bevatten twee elkaar aanvullende verslagen over de schepping. De eerste (1:1-2:4a) wordt door historisch-kritische geleerden opgevat als behorend tot een late (priesterlijke of P) bron, terwijl de tweede (2:4b-25) tot J (de jahwistische) traditie zou behoren.

Op grond van de genoemde compositie van Genesis is het beter aan te nemen dat er twee perspectieven zijn die elkaar aanvullen. In het eerste verslag is de benadering meer systematisch en de belangstelling is kosmisch gericht. De nadruk ligt op het scheppende woord als het middel waardoor God scheidt, dus op Gods transcendentie over de schepping. Het is voortschrijdend in karakter en leidt tot de schepping van man en vrouw als de climax. De breedst mogelijke setting is gelegd voor alles wat volgt. God is de Heer van alles dat bestaat.

In het tweede verslag wordt, als door een zoomlens, de focus gericht op de mensheid in zijn unieke omgeving. Hier wordt het werk van God gezien in kleiner verband en vergeleken met het werk van een pottenbakker op zijn schijf. Het Hebreeuwse woord in 2:7 betekent: 'vormen', als door een pottenbakker. God plant een tuin voor de mens, instrueert hem, maakt een helper (letterlijk: 'iemand die tegenover hem staat') ter aanvulling. De geschiedenis met de mens begint hier in hoofdstuk 2. Daar zien we de middelen die God wil gebruiken om zijn glorie te realiseren en de relatie die Hij met zijn volk wil vestigen.

7. De goedheid van de schepping

In Genesis 1 beziet God zesmaal wat Hij gemaakt heeft en noemt het 'goed', om te eindigen met 'en ziet, het was zeer goed' (1:31). Hiermee wordt de voldoening duidelijk die de Schepper heeft in zijn eigen werk. De oorspronkelijke goedheid van de schepping kunnen we ook opmerken uit de contrasten in de volgende hoofdstukken. Daar verschijnen woorden als: dood, vijandschap, smart, vervloeking, dorens en distels. De gedachte van oorspronkelijke goedheid is ook aanwezig in Eze.28:11-15.

In de hedendaagse dogmatische bezinning gaan velen uit van een evolutietheorie, waarbij het kwade en gebrekkige steeds in de schepping aanwezig is geweest en er dus veel minder een breekpunt is geweest tussen 'goed' en 'niet meer goed'.

A. van de Beek vraagt in zijn boek *Schepping* aandacht voor het onvolmaakte en het leed in de schepping. Hij schrijft: 'Als we nu de schepping zien in het licht van de christologie dan is deze goedheid een gekwalificeerde goedheid. Het is de goedheid van Christus door Wie alle dingen geschapen zijn. Het is dus de goedheid van de Gekruisigde. Dat verbiedt het ons om eigen ideeën op te zetten over de goedheid van de schepping, bij voorbeeld in de zin van paradijselijke toestanden' (1996, 177-178). Volgens hem is de gedachte aan het paradijs in den beginne ontleend aan eschatologische visioenen uit Jesaja 11:6-8 (de wolf en het lam) of aan het slot van de Openbaring aan Johannes.

Met een toespeling op Jesaja 53 schrijft V.d. Beek: 'De schepping van de Heer is niet om aan te zien. Elk verbergt het gelaat over haar' (179). En: 'Het is de wereld af te zien dat zij schepping is van die God, die ook zijn eigen Zoon niet gespaard heeft en dat zij geschapen is door Hem die ten dode toe geleden heeft om de zonde te dragen'. Hij schrijft zelfs: 'de Schepper is de Gekruisigde' (173).

Zulke dogmatische beschouwingen, hoe mooi ook verwoord en hoe existentieel ook betrokken bij het leed in de wereld, zijn echter moeilijk in overeenstemming te brengen met de strekking van Gen.1-3. Deze visie hangt ook samen met enige andere onderwerpen, zoals de aanwezigheid van de dood in de geschapen wereld.

8. De dood

Volgens Gen.1-3 mochten de eerste mensen in het Paradijs leven. Door hun zonde kwam de dood in deze wereld. Die dood betreft in ieder geval Adam en Eva. Heeft de dood in de planten- en dierenwereld bestaan?

Het valt te verdedigen dat die in de plantenwereld op de een of andere manier wel bestond: als Adam en Eva een vrucht plukten en die opaten, 'stierf' de vrucht in zekere zin. Er waren zaaddragende bomen en planten. Zaden en vruchten vallen af om daaruit nieuwe bomen en planten te laten ontstaan.

De vraag rijst wat bedoeld is als Adam en Eva de Hof moeten 'bewaren'. Tegen welke krachten? Waren er wilde, verscheurende dieren buiten de Hof van Eden?

Veel uitleggers ontkennen dit op grond van de Paradijselijke toekomstverwachting in Jesaja en andere profetische boeken.

Hier ligt wel een fundamenteel uitgangspunt van de evolutietheorie: er is altijd dood en verderf geweest in de wereld; slechts de sterkste exemplaren overleven.

Maar wat houdt dan de vervloeking in die door God is uitgesproken over de aarde, zodat die dorens en distels zou voortbrengen? Die waren er volgens de evolutietheorie toch al miljoenen jaren eerder?

Ook Rom.8:20 is een struikelblok in deze benadering. Het lijden van de schepping wordt daar niet vanaf de begintijd genoemd, maar als iets dat later gekomen. De schepping is op den duur aan de zinloosheid onderworpen en ziet uit naar het openbaar worden van de zonen Gods, naar de tijd dat zij bevrijd zal worden van de vergankelijkheid.¹¹

9. Stamt de mens van dieren af?

Gijsbert van den Brink schetst in zijn bijdrage in *En God beschikte een worm* de problemen waar we tegenaan lopen als we proberen evolutie en Gen.1-3 te combineren. Dit raakt de zondeleer, de Godsleer, de soteriologie (verlossingsleer) en de christologie. Uit het vervolg blijkt, dat hij bereid is 'de gangbare aanspraken van de wetenschap' te accepteren, om zo een 'opoffering van het verstand' te ontgaan (p. 70). Daarom probeert hij de gevolgen van die aanspraken zo goed mogelijk dogmatisch op te vangen.

Volgens hem leveren de grote ouderdom van de aarde en de dood in het rijk van flora en fauna geen onoverkomelijke problemen op. Het moeilijkst vindt hij de veronderstelling dat de menselijke soort geleidelijk aan (en wellicht op meerdere plaatsen onafhankelijk van elkaar) opkwam uit de dierenwereld (p. 75). Daar tegenover bepleit hij de afzonderlijke geschapenheid en houdt hij vast aan een historische uitleg van Gen.3: de door God goed geschapen mens 'viel' in zonde door in te gaan op de stem van de verleider (p. 77), en de auteur dateert die gebeurtenis rond de 40.000 jaar geleden.

'Daarbij kan men dat afzonderlijk geschapen-zijn ofwel betrekken op de vorming van het menselijk lichaam, ofwel op het verlenen van een *geest* casu quo een specifiek bewustzijn aan het menselijk lichaam. Pas met dat laatste wordt de mens immers werkelijk tot mens.' Deze tweede manier is natuurwetenschappelijk het minst problematisch (p. 78).

¹¹ Vgl. J. Stambaugh, 'Whence Cometh Death? A Biblical Theology of Physical Death and Natural Evil', 373-397.

Met alle respect voor deze poging valt mij op dat het evolutionaire denken voor een groot deel geaccepteerd wordt. Ook is het goed mogelijk dat de mens van de dieren afstamt, maar dat God op een gegeven moment toch een mens maakte door een geest te verlenen. Die mens was goed, maar is in zonde gevallen. In deze beschouwing wordt Gen.1-3 toch wel erg vrij geïnterpreteerd. Met name de afstamming van de mens van een dier lijkt mij in onoverkomelijke tegenspraak met Gen.2:7. God formeerde de mens uit de aardbodem en blies een afzonderlijke levensadem in de neus. Zo werd de mens tot een levend wezen. Ook al heeft God zich aangepast aan ons taalgebruik en beeldend gesproken in deze hoofdstukken, er staat niet: God nam een rib van een dier (bijv. een soort aap) en bouwde daaruit de mens. Het lijkt mij onontkoombaar duidelijk dat God de mens in een afzonderlijke scheppingshandeling maakte en daarbij ‘stof’ gebruikte. Dat staat ook van het gedierte van het veld en van het gevogelte van de lucht vermeld (2:19). Vervolgens bouwde God Eva uit Adam.(2:21-23).

Op deze punten komt de evolutietheorie grondig in strijd met de weergave in Genesis.¹² En als we afzonderlijke scheppingsdaden aannemen, zoals bij de mens, waarom kan dat dan ook niet bij planten en dieren het geval zijn? En waar is het Paradijs in deze beschouwingen?

10. Nieuwe Testament

In de Evangelieën blijkt dat Jezus Adam en Eva als het eerste mensenpaar beschouwde (Mat.19:3-6; Mar.10:3-9). Het is van belang om drie teksten te citeren:

- a. ‘Maar van het begin van de schepping heeft Hij hen als man en vrouw gemaakt’ (Mar.10:6).
- b. Er zal een tijd van verdrukking komen ‘als er nooit geweest is van het begin van de schepping, die God geschapen heeft’ (Mar.13:19-20).
- c. ‘Het bloed van al de profeten, dat vergoten is sinds de grondvesting van de wereld, van het bloed van Abel tot het bloed van Zacharias’ (Luc.11:50-51).

Hier worden twee belangrijke uitdrukkingen worden gebruikt: ‘van het begin van de schepping’ en ‘sinds de grondvesting van de wereld’.

Zij die een oude aarde aannemen, veronderstellen dat Jezus hier niet verwijst naar de hele schepping, maar alleen naar het begin van de menselijke soort. Dit is echter niet te rechtvaardigen wanneer het gebruik van deze uitdrukking ook elders bekeken wordt. De uitdrukking ‘van het begin / van den beginne’ komt twintig keer voor in het NT. Daarvan hebben er minstens vijf het eerste begin van de kosmos op het oog, maar nergens apart naar het ontstaan van de menselijke soort.

Bijv. 2Pet.3:4 – daar de kosmos bedoeld. Joh.1:1-3 ‘In den beginne was het Woord’..
Heb.1:10 – God heeft in den beginne de aard grondvest.

De grondvesting of fundering van de wereld komt tien keer voor in het NT. Bijv. Heb.4:13-4, waar gezegd wordt dat Gods werken van de grondlegging van de wereld af gereed waren en dat Hij rustte op de zevende dag. Daarmee is de gehele scheppingsweek bedoeld.

Uitvoeriger bestudering van deze en soortgelijke verzen levert als resultaat op dat Jezus Gen.1-3 als een historische werkelijkheid aanvaardde, zoals dat ook in het Jodendom in zijn tijd gebruikelijk was. Er is geen enkele indicatie van een oude aarde en een veel latere

¹² Het valt te betreuren dat christen-wetenschappers als Gerdien de Jong (in RD 10 en 19 dec. 2008) en Cees Dekker (bijv. in recente uitzending EO) zo onbekommerd spreken over het afstammen van de mens van de dieren.

schepping van de mensheid. Veel aanhangers van het model van een oude aarde geven zich hiervan geen rekenschap.¹³

De apostelen laten zich niet zo heel veel uit over de schepping, maar er zijn wel degelijk aanwijzingen.

Petrus wijst in Hand.3:21 op ‘de wederoprichting van alle dingen’, zoals voorzeggd door de profeten. Het lijkt mij dat daar in de eerste plaats Israël bedoeld wordt,¹⁴ maar in het verlengde gebeurt er veel meer: de schepping wordt ook vernieuwd. Ook dit is genoemd door de profeten, zoals de verandering van de dieren. Diverse passages maken het aannemelijk dat in de toekomst de schepping zal gelijken op de wereld voor de zondeval.

Verderop in het boek Handelingen wijst de apostel Paulus op de God die de wereld gemaakt heeft en een Heer is van hemel en aarde. ‘Hij heeft uit één enkele het gehele menselijke geslacht gemaakt om op de ganse oppervlakte van de aarde te wonen’ (17:24-26).

Zo’n uitspraak geeft aan dat Paulus het begin van Genesis – in ieder geval op dit punt – letterlijk opvatte. Dit laat geen ruimte voor het ontstaan van allerlei mensen op allerlei plaatsen, waarbij Adam en Eva slechts exemplarisch zijn.¹⁵

Paulus benoemt in Rom.1:20 ‘Want hetgeen van Hem niet gezien kan worden, zijn eeuwige kracht en goddelijkheid, wordt sedert de schepping van de wereld uit zijn werken met het verstand doorzien’. Dit veronderstelt dat de mens aanwezig was om dit waar te nemen. Rom.5 en 1Kor.15 leren dat de menselijke dood in de wereld kwam door Adam’s zonde, maar dat de verlossing komt door Jezus Christus, de laatste Adam.

De brief aan de Romeinen maakt duidelijk dat de schepping aan de zinloosheid onderworpen is, ‘niet vrijwillig, maar door hem, die haar daaraan onderworpen heeft, in de hoop dat ook de schepping zelf zal bevrijd worden van de slavernij van het verderf om te komen tot de vrijheid van de heerlijkheid van de kinderen van God. Want wij weten dat al het geschapene samen zucht en samen in barensood verkeert tot nu toe’ (Rom.8:20-21 HSV).

Dit heeft te maken met de vloek op de schepping in Gen.3. Daarmee is duidelijk dat de mens door de zonde Gods goede schepping aantastte. Dit is niet in overeenstemming te brengen met het evolutionistische gedachtegoed.

Nog een citaat uit 2Pet.3:4 ‘Want sedert de vaders ontslapen zijn, blijft alles zo, als het van het begin van de schepping af geweest is.’ Ook dit gedeelte gaat uit van een gelijktijdigheid van schepping en mensheid.

Ten slotte nog iets uit het laatste hoofdstuk van de Bijbel. In Op.22:2-3 is sprake van een rivier van water des levens en van het geboomte des levens. ‘En niets vervloekts zal er meer zijn’. Hier wordt duidelijk dat de paradijselijke situatie hersteld zal worden. Zo vreemd is het dus niet om dergelijke teksten te gebruiken om de situatie van het Paradijs te reconstrueren.

Laat het begin van Genesis om allerlei redenen omstreden zijn, voor Christenen behoren deze nieuwtestamentische gedeelten gezag te hebben, niet slechts als een latere interpretatie, maar vooral als een gezaghebbend getuigenis. Het valt te betreuren dat ze in het debat vaak verwaarloosd worden.¹⁶

¹³ Mortenson, ‘Jesus’ View of the Age of the Earth’, 315-346.

¹⁴ Vgl. mijn bijdrage ‘Tijden van wederoprichting’ in M.C. Mulder & A. Noordegraaf (red.), *Hoop voor Israël*, 2007.

¹⁵ Vgl. de opvatting van René Franssen.

¹⁶ R. Minton, ‘Apostolic Witness to Genesis Creation and the Flood’, 347-371.

11. Kerkgeschiedenis

In de tijd van de kerkvaders was de leeftijd van de aarde een zeer belangrijk punt.¹⁷ Zij gaven uiteraard de voorrang aan de theologische betekenis van de schepping, maar stelden nadrukkelijk dat de aarde niet ouder was dan 6000 jaar. Zij lieten geen enkele ruimte voor theorieën over een ‘oude aarde’. Bij ons leeft mogelijk de gedachte dat Darwin met zijn evolutietheorie iets nieuws heeft gebracht en dat de kerkvaders daar nog niet van wisten. In biologisch opzicht klopt dat, maar niet in filosofisch opzicht.

De Griekse filosofie kende diverse evolutionaire en uniformitarische concepten. De vroege apologeten verweerden zich tegen de Griekse kosmogonieën. Zo bestreed Hippolytus in Rome (rond 200 n.Chr.) veel Griekse, naturalistische leringen. Vaak werd de oorsprong van alle dingen herleid tot vuur, lucht, water en aarde. De Griek Anaximander (rond 600 v.Chr.) geloofde dat de mens afstamde van dieren, m.n. de vissen. Empedocles (5^e eeuw v.Chr.) wordt wel de ‘vader van de evolutie’ genoemd.

De Romein Lucretius (1^e eeuw v.Chr.) heeft in *De Rerum Natura* heeft allerlei zaken beschreven die overeenkomen met Darwinistische concepten, m.n. de biologische mutaties en het overleven van de meest aangepaste soorten.¹⁸

Basileus van Caesarea (4^e eeuw) bestrijdt dat de oorsprongen van het universum berust op de elementen van deze wereld. Ook de mening dat atomen of moleculen die veroorzaakt hebben, bestrijdt hij. Zij wisten niet wat er in Genesis staat: In het begin schiep God de hemel en de aarde.

Ook Lactantius (rond 300) bestrijdt Plato en andere Griekse filosofen die aannemen dat duizenden tijdperken voorbij zijn gegaan. De aarde is in ieder geval geen 470.000 jaar oud zoals de Babyloniërs beweren. Lactantius komt op voor een schepping in zes dagen van 24 uur en Basileus doet dat ook.

Ook de kerkvaders die allegoriseerden, hielden toch vast aan een letterlijke schepping van minder dan 6000 jaar geleden. Ook Origenes geeft aan dat de aarde nog geen 10.000 jaar oud is. Hiermee zet hij zich vooral af tegen Grieken en Egyptenaren.

Bij Augustinus komen we de opvatting tegen dat alles tegelijk geschapen is, en dat de zes dagen dienden om de volgorde duidelijk te maken. Hij baseert dat op het ‘ten dage’ van Gen.2:4, maar in de Latijnse vertaling, omdat hij geen Hebreeuws kende. Dit standpunt nam hij in op basis van de Schrift, niet op grond van bepaalde wetenschappen. Ook Augustinus is van mening dat de aarde nog geen 6000 jaar oud is. Hij bestreed de Egyptenaren met hun bewering dat ze al meer dan 100.000 jaren kennis hadden van de sterrenwereld.

Een volgend punt dat van belang is, is dat de kerkvaders de schepping in zes dagen opvatten als een verwijzing naar de wereldgeschiedenis. Daarmee worden ze eschatologisch geduid. De zes scheppingsdagen verwijzen naar de zes perioden van duizend jaar en de zevende dag, de sabbat, naar het millennium, het vrede-rijk van Op.20. Bij Augustinus, die met een andere duiding komt van het millennium, verwijst de sabbat naar de eeuwigheid.

¹⁷ Jamer R. Mook, ‘The Church Fathers on Genesis, the Flood, and the Age of the Earth’. Volgens hem was er een gedeeltelijke foute en selectieve lezing van de kerkvaders door Shedd, Blocher, Custance en Ross.

¹⁸ <http://community.middlebury.edu/~harris/LatinAuthors/Lucretius.html> Op vragen antwoorde Darwin dat hij nooit Lucretius gelezen had. <http://www.iep.utm.edu/1/lucretiu.htm>.

In dit alles komt naar voren dat de kerkvaders Gen.1 in veel opzichten historisch lazen, maar dat ze er ook een boodschap met ruimere reikwijdte in zagen. Een 'theologisch lezen' stond niet in tegenspraak met een opvatting dat hier een vorm van geschiedenis beschreven staat. Verder is de sterke oppositie opvallend tegen het naturalisme van de wetenschap van hun dagen. Ze bestrijden de naturalistische kosmogonieën, waarin de aarde zeer oud is of zelfs eeuwig. Alle beleden ze een jonge aarde.¹⁹

Vrij vaak worden Augustinus en Calvijn aangehaald om aan te geven dat Gen.1 geschreven is in de beperkingen van de menselijke taal, om mensen met een beperkt begrip tegemoet te treden. Het woord accommodatietheorie valt hier nogal eens.

Maar wat bedoelt Calvijn? Hij bestrijdt in de uitleg van Gen.1:5 eerst de opvatting dat de wereld in een enkel ogenblik is geschapen en schrijft dan: 'Veeleer heeft God zelf, willende zijn werken regelen naar de bevatting der mensen, een tijd van zes dagen voor zich genomen.' De aanpassing zit niet in de vertelling, maar in de werkelijkheid dat God hier zes dagen over gedaan heeft!

Tevens zegt Calvijn dat Gen.1 geen astronomisch onderwijs geeft en daarom kan hij accepteren dat Saturnus groter is dan de maan, en ook dat de maan zelf geen licht geeft. Hier is de taal gesproken die de meeste mensen kunnen begrijpen. Voor hem is dat echter niet in tegenspraak met wetenschappelijk onderzoek. Het is en blijft echter wel openbaring wat hier staat 'En waar nu de Geest Gods hier een gemengde leerschool opent [voor gewone mensen en wetenschappers – ook voor de laatste categorie! MJP], is het geen wonder, dat Hij hetgeen door allen kan worden begrepen, het meest bemint' (bij 1:16).

In de *Institutie* geeft Calvijn aan dat de tijd van de schepping vermeld is 'opdat de gelovigen langs de onafgebroken rij der jaren zouden komen tot de eerste oorsprong van het menselijk geslacht en van alle dingen. Die kennis is bijzonder nuttig, niet alleen opdat men in kan gaan tegen de wonderlijke verhalen die oudtijds in Egypte en andere landstreken de ronde deden, maar ook opdat door de kennis van de aanvang van de wereld de eeuwigheid van God des te helderder in het licht treedt' (I, xiv, 1). Iets verderop noemt Calvijn dat de aarde nog geen zesduizend jaar oud is.

Dit korte overzicht geeft een eenduidige richting aan. Behalve de standpunten over Gen.1 is van belang dat deze geestelijke leiders zich duidelijk distantieerden van opvattingen die hiermee niet overeen kwamen. Ook in hun dagen waren er tal van andere meningen. Dat roept voor ons de vraag op of wij zover mogelijk wetenschappelijke theorieën moeten proberen in te passen, of dat wij ook grenzen mogen trekken.

12. Het boek Job

Eerder werd reeds geciteerd uit Job 38: waar was Job toen God de aarde maakte?

De schepping vervult een belangrijke rol in het boek. In de redevoeringen wordt er vaak naar verwezen en in het bijzonder God zelf maakt zich aan het eind van het boek zo bekend: Hij is de schepper van al die dieren en Hij onderhoudt ze.

In het besef dat het boek Job zijn oorsprong buiten Israël heeft, is het opvallend hoeveel hierin naar de schepping verwezen wordt.

¹⁹ René Fransen in een interview in het *ND* van 14 febr. 2009: 'Hij bepleit een andere lezing van Genesis en legt uit dat hij, als je de eeuwen overziet, in goed gezelschap is van theologen en kerkvaders. „Genesis gaat niet over het hoe van de schepping, maar over het waarom." Wie letterlijk wil lezen, en daaraan de overtuiging koppelt dat de aarde zesduizend jaar oud is en in dagen van 24 uur is geschapen, moet volgens Fransen beseffen dat hij echt een kind van zijn tijd is.' Een dergelijke uitspraak verraadt weinig kennis van wat de kerkvaders echt leerden.

Aan het slot van het boek Job worden twee grote dieren beschreven. De Statenvertaling geeft de Hebreeuwse namen onvertaald weer: behemoth en leviathan. De meeste moderne vertalingen vatten deze dieren – ten onrechte – op als een nijlpaard en een krokodil.

Behemot

De behemot in Job 40:15-24[V10-19] heeft de volgende kenmerken: hij eet gras als een rund en is daarom een bepaald soort herbivoor. Hij heeft krachtige lendenen en buikspieren. De staart kan als een ceder gespannen worden. De dijspieren of –pezen liggen in bundels op het lichaam. De beenderen zijn als staven van brons en de knoken/ribben als staven/stangen van ijzer. Hij is ‘de eerste’ van Gods werken, een meesterwerk. Aan dit dier is een zwaard gegeven (NBG) of we moeten vertalen dat het alleen door God met het zwaard gedood kan worden (NBV). Zijn voedsel bevindt zich in de bergen. Hij ligt neer tussen planten, in riet en moeras, en daar heeft hij schaduw. Het is dus een dier dat zich zowel in het water als op het land en zelfs in de bergen kan bewegen. Hij drinkt rustig water uit een (wilde) rivier (de Jordaan). Niemand durft een strik of ring door zijn neus te halen.

Bijna alle uitleggers beschouwen dit dier als een nijlpaard (hippopotamus). Het is een groot en sterk dier en kan een kleine 1000 kilo wegen. In enige opzichten voldoet een nijlpaard aan de beschrijving, maar er zijn ook belangrijke bezwaren. Zo heeft een nijlpaard slechts een klein staartje, er zijn geen bundels met spieren zichtbaar en het dier werd gejaagd. Bovendien neemt dit dier geen bijzondere plaats in het dierenrijk in, als een van Gods meesterwerken. In ieder geval tot in de IJzertijd kwam het nijlpaard voor in Israël, en daarom moet men tot die tijd toch wel geweten hebben hoe zo’n dier er uitzag.

Wanneer we ook inmiddels uitgestorven dieren in onze overwegingen mogen betrekken, lijkt een plantenetende dinosauriër meer in aanmerking te komen. Uit de honderden soorten volgen hier enige typen waaraan gedacht kan worden. De brachiosaurus was 12 m hoog, 23 m lang en 60 tot 70 ton zwaar. Hij kon een staart hebben van bijna 6 m lengte en bijna 1,5 m breed. Bij de sauropoden zijn er dikke spierbundels zichtbaar geweest aan de buitenkant. De behemot is niet slechts een herbivoor, maar meer specifiek een graseter: een grazend dier en niet een dier dat bladeren van bomen en struiken eet. De meeste brachiosaurussen hebben echter een gebit om takken en bladeren te eten, als giraffen. Ook lang niet alle sauropoden voldoen, maar een dier dat wel past bij deze beschrijving, is de 15 m lange Nigersaurus (behorend tot de sauropoden), gevonden in Noord-Afrika. Het vierpotige dier heeft een snuit als een stofzuigermond met honderden kleine tanden (met de afmetingen van de snijtanden van een peuter). Het dier kon uitmuntend de zachte begroeiing langs de rivieren begrazen.

Leviatan

Dit dier wordt genoemd in 40:25-41:1-26 [V40:20-41:25]. De kenmerken zijn als volgt: Het dier kan niet met een (vis)haak of touw gevangen worden en het is niet mogelijk zijn neus en kaak te doorsteken. Het is niet mogelijk dit dier te temmen en vissers verhandelen dit dier niet. De huid is ondoordringbaar voor spies en harpoen. Hij heeft machtige leden/dijen, geweldige kracht en een fraaie gestalte. Niemand kan zijn opperhuid villen of door zijn dubbele pantser heendringen. Niemand kan zijn kaken opendoen en hij heeft schrikwekkende tanden. Zijn rug heeft beschermende schilden die dicht aaneensluiten. Wanneer hij proest/niest schittert het licht. Uit zijn bek komen brandende fakkels en vonkenregens en uit zijn neus komt een walmende rook/damp. Zijn adem laat houtskool ontbranden en uit zijn bek komt een vlam. Zijn nek zwelt op van kracht, zijn muil straalt verschrikking uit. Als hij overeind komt, deinzen machtigen/stortzeeën terug. Geen zwaard, speer, lans of pijl houdt tegen hem stand. Hij slaat niet op de vlucht voor een pijl of voor slingerstenen. Een knots is

voor hem als stro en hij lacht om het suizen van speren. Aan zijn onderzijde zitten scherpe scherven, waarmee hij door de modder snijdt. Hij laat de diepten kolken en de zee als een mengkroes koken. Achter hem is een lichtend spoor, alsof de zee met zilverwitte koppen is bekrond. Hij heeft op aarde zijns gelijke niet en is een scheepsel zonder vrees. Op al wat hoog is, kijkt hij neer; hij, de koning over alle trotste dieren

De meeste uitleggers identificeren de Leviatan als een krokodil, maar dat levert veel problemen op. De Egyptenaren konden krokodillen vangen en hebben dat ook vaak gedaan. Herodotus noemt getemde krokodillen in Egypte, met oorversieringen en armbanden. Volgens hem wordt er veel jacht gemaakt op deze dieren.²⁰ De schubben kunnen met een wapen doorboord worden. Een krokodil produceert geen vlammen of rook, terwijl de beschrijving eerder wijst naar een soort vuurspuwende draak. Een krokodil is aan de onderkant glad, terwijl hier sprake is van scherpe scherven die door de modder snijden. Ook is de krokodil een rivierdier, terwijl de Leviatan zich ook in zee begeeft en daar de diepten laat kolken. Ook kan van een krokodil niet gezegd worden dat hij de koning is van alle trotse dieren. Ook was men in Israël met krokodillen bekend en het is daarom onaannemelijk dat er slechts vage beschrijvingen bestonden.

Evenals van de behemot geldt van de Leviatan dat de huidige dierenwereld geen duidelijke voorbeelden kent van dieren die aan deze beschrijving voldoen. In het verleden zijn er echter wel dinosaurussen geweest die in aanmerking komen. Daarbij wordt vaak gedacht aan op de achterpoten lopende, hoog opgericht soorten. Wat het vuurspuwen betreft, is het mogelijk te wijzen op een dier dat nog steeds leeft en dat 'vuur' hanteert: de bombardeerkever heeft een orgaan waarin door het samenbrengen van verschillende chemische stoffen een steekvlam of ontploffing ontstaat. De kever gebruikt dit om zijn tegenstanders op de vlucht te jagen. Nu zijn er ook dinosaurusschedels gevonden waarin zich uitstulpende holtes bevinden die geen bekende functie hebben; de mogelijkheid bestaat dat zich daar een orgaan bevond dat lijkt op de 'verbrandingskamer' van de bombardeerkever.

Wanneer uitgegaan wordt van een mogelijke dinosauriër, is wel voorgesteld om te denken aan de Kronosaurus of Liopleurodon, terwijl anderen de Tyrannosaurus rex noemen. Het probleem is echter dat de eerste een landdier is, terwijl de tweede alleen een zeedier is en niet op de wal kon komen. De laatste tijd lijkt echter de *Sarcosuchus imperator* de beste kandidaat: een monsterlijke krokodil met een soort pantserplaten (als dakpannen) om zich heen. Hij kon tot 10 ton wegen en wel 12 m lang worden. Hij had een ongewone uitstulpende lichaamsholte aan het eind van zijn snuit. Die kan mogelijk gebruikt zijn voor het mengen van gassen die daar tot ontbranding kwamen.²¹

Het bovenstaande kan vreemd overkomen omdat de meeste geleerden denken dat dinosauriërs al lang voor de komst van de mens op aarde uitgestorven zijn. Michael Bright geeft in zijn recente boek over de dieren in de Bijbel aan dat de beschrijvingen het meest overeenkomen met dinosauriërs, maar voegt er direct aan toe dat deze dieren al miljoenen jaren daarvoor uitgestorven waren en daarom niet bedoeld kunnen zijn.²² Wanneer voetsporen van dinosauriërs gevonden worden, zoals in Bet Zayit, dichtbij Jeruzalem, wordt een zeer vroege

²⁰ Herodotus, *Historiën*, II, 69-70.

²¹ Zie P. Brooker en C. Wieland, 44-47.

²² Bright, 27,38. In zijn opmerking over de onmogelijkheid van het graseten van dinosauriërs blijkt dat de auteur onbekend met de Nigersaurus. Voor wetenschappelijke discussies over de vooronderstellingen in de gangbare methoden voor de bepaling van de ouderdom van de aarde en van uitgestorven dieren, zie L. Vardiman e.a., 2000, 2005.

datering gehanteerd.²³ Voor hen die uitgaan van de schepping zoals beschreven in Gen.1-3, is het mogelijk dat dinosauriërs en mensen gelijktijdig geleefd hebben. Het is daarbij onwaarschijnlijk dat ze met de zondvloed volledig uitgestorven zijn.

Ik noem deze zaken omdat bij de uitleg van deze bijbelgedeelten de visie op schepping en/of evolutie van belang is. In het komende deel van de Studiebijbel, deel 6 (dat waarschijnlijk in mei 2009 gepubliceerd wordt), wordt hier veel grondiger op ingegaan.

13. De invloed van de evolutieleer

Wat mij in de recente discussies opvalt, is dat onderdelen van evolutieleer ingepast moeten worden in het christelijke denken. Voor alle duidelijkheid: het evolutionisme als levensbeschouwing wordt afgewezen door allerlei geciteerde auteurs en God wordt als Schepper beleden.

Bij hen die het begin van Genesis anders willen lezen dan op de klassieke wijze is een bepaalde teleurstelling in het creationisme te merken (tenminste voor zover men daar kennis van heeft genomen) en een aanvaarding van gedeelten van de evolutietheorie.

J.J.T. Doedens schreef een paar jaar geleden: 'Binnen de gereformeerde theologie in Nederland is het debat over Genesis 1 vrijwel geheel vastgelopen. In de praktijk komt dit voor veel wetenschappers en studenten neer op een scheiding tussen geloof en wetenschap met bijna Epicurische trekken'.²⁴ Volgens hem is het daarom hoog tijd om de discussie rond dit bijbelhoofdstuk weer vlot te trekken. Hij geeft terecht aan dat de zgn. kaderopvatting niet geheel afhankelijk is van de natuurwetenschappen (p. 95), maar in de recente discussies blijken die wel een zeer belangrijke rol te spelen.²⁵

Fransen begint zijn recente boek met natuurkundige gegevens en gaat daarna de bijbelgedeelten vanuit dat perspectief herinterpreteren.²⁶ In een interview in het *ND* zegt hij: 'Vergis je niet, het bewijs voor evolutie zal zich de komende jaren opstapelen'.²⁷ Als je dat inderdaad van mening bent, valt er erg veel aan te passen aan de bijbeluitleg. Naar mijn overtuiging blijkt in zijn uitspraak echter een overschatting van de wetenschap en kunnen er vanuit dat kader niet zulke stellige uitspraken gedaan worden over de oorsprong van het leven.

Het is daarom van het grootste belang dat christen-wetenschappers zich echt verdiepen in deze zaken, vooral wetenschapstheoretisch: wat zijn legitieme uitspraken in de wetenschap en wat niet? Hoe houdbaar zijn de vooronderstellingen en de resultaten?

14. Het creationisme

Vervolgens rijst de vraag of de deelnemers aan de recente discussie over schepping en evolutie het creationisme recht doen? Kent men het werkelijk?

²³ Zie Avnimelech.

²⁴ In Tromp, red., *Woord op schrift*, p. 71.

²⁵ Vgl. voor een bespreking ook Capellen, *Genesis 1: geschiedschrijving of kadervertelling?* Brochure, aug. 2006.

²⁶ Zie ook onder, par. 15.

²⁷ *ND* 14 febr. 2009. <http://www.nd.nl/artikelen/2009/februari/13/een-bliepje-in-de-geschiedenis>. Het boek begint dan wel met art. 2 van de NGB, maar in feite wordt een vorm van wetenschap gelijkgesteld met Gods openbaring in de natuur.

Junker & Scherer geven in hun boek *Evolution: Ein kritisches Lehrbuch* terecht eerst een ‘Wissenschaftstheoretische und geschichtliche Einführung’.²⁸ Daarin staat helder beschreven dat zowel de evolutieleer als de scheppingsleer veronderstellingen hebben die slechts (in een bepaald geloof) aangenomen en niet bewezen kunnen worden. Beide zienswijzen vereisen grensoverschrijdingen, terwijl hun randvoorwaarden buitenwetenschappelijk van aard zijn, nl. metafysisch, filosofisch, wereldbeschouwelijk en religieus. Hoe verschillend beide benaderingen ook zijn, ze ontwikkelen theorieën die toetsing mogelijk maken en in het wetenschappelijke debat thuishoren. Tegenover de mening van veel critici dat de veronderstelling van een scheppingsleer inhoudt dat de resultaten van te voren vast staan en dat die niet toetsbaar zijn, moet het duidelijk zijn dat er hypothesen ontwikkeld worden die wel degelijk onderzocht kunnen worden.

Het aantrekkelijke van hun – met Duitse grondigheid geschreven – boek is, dat het eerst de waargenomen verschijnselen beschrijft en dat pas daarna verschillende verklarmodellen besproken worden, elk met hun voor- en nadelen.

In de periode 1979-1989 heb ik lesgegeven op de Evangelische Hogeschool te Amersfoort en daar vrij goed kennis gemaakt met het creationisme. Enerzijds vond ik het moedig om alternatieve wetenschappelijke modellen op te stellen, anderzijds kwamen verschillende verklaringen wat simplistisch over. De exegese van bijbel teksten was soms eenzijdig en de zondvloed moest een verklaring vormen voor wel erg veel problemen. Toch was er toen ook al enige variatie in opvattingen te bespeuren.

Wat mij de laatste tijd opvalt, nu ik mij weer opnieuw verdiep in deze zaken, vooral met het oog op de boeken Genesis en Job, is dat de ontwikkelingen duidelijk verder zijn gegaan. Er komen meer hoogwaardige wetenschappelijke publicaties uit creationistische hoek. Daarbij wil ik vooral het RATE-onderzoek noemen, het uitgebreide onderzoek naar dateringmethoden.²⁹ Ook is er een grondiger bezinning gekomen op de exegetische uitgangspunten. Dit is winst.

H. Wieggers schrijft ‘Laten we ervoor waken te spreken van ‘het’ creationisme, terwijl er in feite zoveel verschillende benaderingen en invalshoeken zijn.’³⁰ E. van der Heide onderscheidt terecht in ‘fundamentalistisch, biblicistisch en wetenschappelijk creationisme’ al of niet in mengvorm.³¹

Wat mij betreft verdient het wetenschappelijk creationisme veel meer aandacht in Nederland dan het krijgt, en dat geldt vooral de theologen. Juist omdat zulke fundamentele zaken in het geding zijn, is het opvallend dat er bij hen zoveel onbekendheid is met deze literatuur. Meer kennis ervan zou een gezond tegenwicht bieden tegen het al te snelle accepteren van onderdelen van de evolutietheorie.

15. Consequenties

Eerder noemde ik Van den Brink, die aangeeft dat ons onderwerp de zondeleer, de Godsleer, de soteriologie (verlossingsleer) en de christologie raakt. Hij doet zijn uiterste best om deze onderwerpen veilig te stellen. Ouweneel geeft nadrukkelijk aan: ‘De Bijbel is historisch betrouwbaar, want het heil van God hangt niet in een of ander onhistorisch of bovenhistorisch luchtledig, maar ligt ingebed in de heilgeschiedenis. Wie in Christus geloof, zal toch ook

²⁸ 6^e druk, 2006. Zie verder <http://www.evolutionslehrbuch.info>.

²⁹ L. Vardiman, A. Snelling, and E. Chaffin, *Radioisotopes and the Age of the Earth*. California: Institute for Creation Research, 2000. Vol. II, 2005. <http://www.icr.org/i/pdf/research/rate-all.pdf>. Vgl. ook diverse studies van Michael Oard over de IJstijden.

³⁰ Wieggers bepleit vooral meer aandacht voor het werk van Wort und Wissen. *Ellips* sept. 2002.

³¹ *Ellips*, aug. 2003.

ernstig nemen wat Hijzelf ons verteld heeft over bijvoorbeeld Abel en Noach. Op dezelfde wijze spreekt ook Paulus over Adam en Eva. Ook in Gen. 1-11 hebben wij voluit te maken met historische realiteit. Het NT spreekt met duidelijke vanzelfsprekendheid over de historiciteit van de schepping, de zondeval en de zondvloed.' Met deze woorden handhaaft hij veel belangrijke zaken.

Dit klinkt heel wat beter dan René Fransen die in zijn boek *Gevormd uit sterrenstof*³² na een korte uiteenzetting over de oerknal, een oude aarde en de evolutietheorie een poging doet om Gen.1-11 anders te lezen. Hij geeft niet slechts een herinterpretatie van Gen.1, maar ook van Gen.2 (de schepping van de vrouw), Gen.3 (de zondeval), Gen.6-8 (de zondvloed) en Gen.11 (de spraakverwarring).

Ik wil graag aannemen dat bij de genoemde auteurs een oprechte behoefte aanwezig is geloof en wetenschap met elkaar te verbinden en tevens om zo min mogelijk struikelblokken voor christelijke wetenschappers op te werpen. Het is echter goed te beseffen dat we op deze manier naar een andere opvatting over inspiratie van de Bijbel gaat.

J. Douma schrijft in zijn boekje *Genesis*: 'De schrijver ging uit van de dingen die hij om zich heen zag. Hij zag het verschil tussen licht en duister, zee en land, de wateren boven en de wateren beneden ... In zijn voorstelling was er ook licht zonder dat de zon nog scheen, ... Van de wereld die hij zag, heeft hij, geleid door Gods geest, getuigd dat God haar geschapen had... Hij plaatste de beschrijving van de schepping in het kader van de werkweek zoals hij die kende, met de sabbat aan het eind ervan.'³³

Hoewel het goed klinkt als er staat 'geleid door Gods geest', is het toch menselijke waarneming die de beschrijving van Gen. 1 vorm heeft gegeven.³⁴ Bovendien wordt hier precies het omgekeerde gezegd van wat in Ex.20:11 staat: daar wordt gezegd dat mensen de sabbat moeten houden na een werkweek omdat God dat ook gedaan heeft. Hier wordt het omgedraaid: de bestaande werkweek met sabbat dient als model voor de beschrijving van de sabbat.³⁵

Waar komt Gen. 1 vandaan? Heeft God zich zo geopenbaard aan mensen? Dan moeten we het accepteren zoals het tot ons komt, al roept het bij ons veel vragen op, zoals trouwens alle eeuwen van de kerkgeschiedenis al het geval geweest is. De andere mogelijkheid is om het hoofdstuk te beschouwen als het product van menselijk nadenken over de schepping, als of niet met behulp van Gods Geest. Gezien de houding van Christus en de apostelen kies ik met overtuiging voor de eerste benadering.

Als we kiezen voor een menselijke beschrijving, heeft dat duidelijk gevolgen voor de inspiratieleer. Als we daarin andere keuzes gaan maken, heeft dat ingrijpende consequenties

³² Wonderlijk genoeg uitgegeven door Medema te Vaassen. Het boek begint dan wel met art. 2 van de NGB, maar in feite wordt een bepaalde vorm van wetenschap gelijkgesteld met Gods openbaring in de schepping, geheel tegen de bedoeling van de opstellers van deze belijdenis. Het Nawoord van de uitgever laat helaas teveel problemen buiten beschouwing. Vgl. ook de kritische recensie in *RD* 18 febr. 2009.

<http://www.refdag.nl/artikel/1392640/+Gevormd+uit+sterrenstof+.html>

³³ Douma, *Genesis*, p. 41v.

³⁴ Vgl. ook P. Gorissen, 'De kaderopvatting. Een exegetische bezinning op Genesis 1-2', *Ellips* jan. 2009.

³⁵ Vgl. G.Ch. Aalders, *De Goddelijke openbaring in de eerste drie hoofdstukken van Genesis*: Hij concludeert '1e. dat de tekst van Gen. 1 zelf geen enkele aanwijzing bevat, dat de dagen slechts als een vorm of voorstellingswijze zouden bedoeld zijn en derhalve voor de wezenlijke kennis van de Goddelijke scheppingswerkzaamheid geen waarde zouden hebben; en 2e. dat in Ex. 20:11 het doen Gods aan den mensch tot voorbeeld wordt gesteld; en dit veronderstelt zeer zeker, dat in dat doen Gods een realiteit is geweest, welke door den mensch kan worden nagevolgd. Hoe zou den mensch kunnen worden voorgehouden dat hij na zes dagen arbeiden op den zevenden dag moet rusten, omdat God in zes dagen alle dingen geschapen heeft en rustte op den zevenden dag, indien aan die zes scheppingsdagen in het Goddelijk scheppingswerk geen enkele realiteit beantwoordde?' (p. 232).

voor andere terreinen van de theologie, zoals de exegese. De geschiedenis leert ook dat dan de genoemde onderwerpen als zondeleer, Godsleer, soteriologie en de christologie ook anders opgevat gaan worden. De opvattingen over de schepping, zoals in Gen.1-3 beschreven, vormen een fundament. Wie het fundament verandert, zal moeten beseffen dat het hierop gebouwde huis nooit hetzelfde kan blijven.

16. Ten slotte

Op grond van het voorafgaande loop ik het gevaar ingedeeld te worden bij het 'conflictmodel', bij mensen die geloof en wetenschap als tegengesteld beschouwen. Toch doet dat geen recht aan mijn positie.

Ik wil in de eerste plaats de exegetische wetenschap recht doen. In die discipline valt op dat allerlei zaken die wij niet begrijpen, in toenemende mate gebruikt worden om de tekst van Gen.1-3 tot een speciaal genre te maken dat weinig meer met historiciteit van doen heeft. Dit lijkt mij niet correct, evenmin als het inlezen van hypothesen over de evolutie.

De geschiedenis van de exegese laat zien dat 'de tijdgeest' bijna altijd de exegese beïnvloedt. Wie zich daarvan niet bewust is, loopt het gevaar in de tekst te lezen wat hij graag wil zien. Dat zelfde geldt voor de interpretatie van kerkvaders en andere exegeten.

Tevens wil ik de natuurwetenschappen, biologie en geologie volstrekt serieus nemen. Maar de literatuur daarover laat zoveel hypothesen zien en zoveel tegenstrijdige beweringen, dat ik het niet nodig vind een hoge ouderdom van de aarde aan te nemen. Anders gezegd: in de wetenschap zelf ben ik nog niets tegengekomen dat dwingt om de evolutietheorie te aanvaarden, waardoor het wenselijk zou zijn het boek Genesis anders te gaan lezen. Laten wij de grote beperktheid van wetenschappelijke theorieën, ook van de evolutietheorie, onder ogen zien.

De methode van theologen om Gen.1-3 en andere bijbelgedeelten zo elastisch mogelijk uit te rekken totdat er enige onderdelen van de evolutiezienswijze in passen, blijft een moeilijke en zeer omstreden werkwijze. Een andere manier van werken is het accepteren wat er staat, als Gods openbaring, en tevens het aanvaarden van onze beperktheid dat wij geen oplossing hebben voor allerlei lastige vragen en moeilijke details in die hoofdstukken. Het blijven teksten die ons voorstellingsvermogen te boven gaan. Maar vanuit de compositie van het boek Genesis is het wel duidelijk dat God deze wereld niet al te lang geleden geschapen heeft, in een situatie die 'goed' was, dat Adam en Eva de eerste mensen waren, van wie het gehele menselijke geslacht afstamt, en dat door toedoen van deze eerste mensen de schepping in een vervallen positie kwam. Dit geloof is ook door de kerk der eeuwen beleden, vaak in oppositie tot andere opvattingen.

Laten wetenschappers onder ons de wetenschappelijke theorieën van allerlei aard vervolgens kritisch bezien en eventueel alternatieven ontwikkelen. Dat lijkt mij een betere uitweg dan steeds weer opnieuw bekijken hoeveel rek er in de bijbelteksten zit.

Natuurlijk blijven wetenschappelijke hypothesen elkaar tegenspreken. En zeker als het gaat over de oorsprongen, waarbij veel zaken buiten de wetenschappelijke verificatie blijven, zal er nooit een algehele consensus komen. Toch kan en mag op deze manier het geloof in God de Schepper het fundament van ons bestaan blijven, en behoeven wij ons verstand niet uit te schakelen.

Moge God ons verstand verlichten om Hem daarmee te dienen zoals Hij dat wil.
